

Ірина Костира

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-2967-4530
E-mail: superirina2016@ukr.net

Андрій Косс

студент-магістр кафедри органічного синтезу і нанотехнологій Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
E-mail: andreykoss8352@gmail.com

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ
ПРОФЕСІЙНОЇ ТА ЗАГАЛЬНОЇ ЕТИКИ**

Анотація: в статті розкрито формування професійної та загальної етики у майбутніх фахівців; підкреслено необхідність підтримання психічного здоров'я здобувачів освіти; впровадження технологій для креативної трансформації та модернізації сучасної вищої освіти студентів; розвиток загальної етики для формування базису професійної етики. Розкрито сутність технології формування компетентностей загальної та професійної етики у майбутніх викладачів.

Ключові слова: формування етики; професійна та загальна етика; майбутні фахівці; психічне здоров'я; кодекси професійної поведінки; модернізація сучасної вищої освіти; моральні норми та етичні стандарти; аксіологічні та деонтологічні аспекти формування професійної етики; стадії морального розвитку особистості; авторитарна та гуманістична етика; заклад вищої освіти.

Iryna Kostyria

PhD in pedagogical sciences, associate professor at pedagogy and psychology of social systems management department of the academician I. Ziaziuna, National Technical University “Kharkiv Politechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: superirina2016@ukr.net

Andriy Koss

master's student of the department of organic synthesis and nanotechnology, National Technical University “Kharkiv Politechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: andreykoss8352@gmail.com

**ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF FORMATION OF
PROFESSIONAL AND GENERAL ETHICS**

Abstract: the article reveals the formation of professional and general ethics in future professionals; the need to maintain the mental health of students is emphasized; introduction

of technologies for creative transformation and modernization of modern higher education of students; development of general ethics to form the basis of professional ethics. The essence of the technology of formation of competencies of general and professional ethics in future teachers is revealed.

Key words: formation of ethics; professional and general ethics; future specialists; mental health; codes of professional conduct; modernization of modern higher education; moral norms and ethical standards; axiological and deontological aspects of formation of professional ethics; stages of moral development; authoritarian and humanistic ethics; institution higher education.

Ирина Костыря, Андрей Косс

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ И ОБЩЕЙ ЭТИКИ

Аннотация: в статье раскрыто формирование профессиональной и общей этики у будущих специалистов; подчеркнута необходимость поддержания психического здоровья соискателей образования; внедрение технологий для креативной трансформации и модернизации современного высшего образования студентов; развитие общей этики при формировании базиса профессиональной этики. Раскрыта сущность технологии формирования компетентностей общей и профессиональной этики у будущих преподавателей.

Ключевые слова: формирование этики; профессиональная и общая этика; будущие специалисты; психическое здоровье; кодексы профессионального поведения; модернизация современного высшего образования; нравственные нормы и этические стандарты; аксиологические и деонтологические аспекты формирования профессиональной этики; стадии нравственного развития личности; авторитарная и гуманистическая этика; заведение высшего образования.

Iryna Kostyria, Andriy Koss

An extended abstract of the paper on the subject of:

“Organizational and pedagogical aspects of the formation of professional and general ethics”

Problem setting. Problems of moral improvement of man since ancient times have attracted the attention of scientists and educators. However, negative phenomena in modern society (moral degradation, value nihilism, neglect of moral and ethical values) force to address the problems of formation and education of ethical culture, moral qualities; education and formation of moral and ethical values of children and youth in educational institutions of Ukraine.

Many researchers are of the opinion that it is necessary to improve the methodological foundations of education in

connection with the growing demands of society to the moral and ethical qualities of professionals. It is worth noting that in modern society, workers in various fields of professional activity often face moral conflicts due to: conflict of interest, increased competition and responsibility, lack of rest, unmet needs and perfectionism. It is impossible to solve all these aspects without the help of a psychotherapist, doctor or professional training, but they are often addressed when the problem is large-scale and damages both career and personal life. We believe that the issue of developing

professional ethics in future professionals to maintain their mental health is quite relevant today. On the basis of general principles of morality it is necessary to formulate unique codes of professional conduct to increase the efficiency of teamwork, ie in the information age for creative transformation and modernization of modern higher education is relevant not only the formation of professional skills in the intellectual elite. practical rules. It is worth noting that the adoption of codes of ethics by public institutions testifies to the social maturity of this community. Only awareness and unconditional observance by each member of the team of moral and ethical norms of the code can be a factor in their implementation by the whole team. By code we mean the necessary set of rules that protect each member of the community and ensure fair and equal treatment of them, and this helps to create conditions in which all people can develop freely, while exercising their freedom does not restrict the rights of others.

Recent research and publications analysis. The humanistic orientation of the system of training modern specialists, according to which the highest value of society is recognized as the individual, primarily determines the development of non-standard professional thinking, spirituality, cultural values, ethics, tolerance and personal self-determination. Thus, a special function of higher education institutions is the formation together with the professional qualities of moral and ethical qualities of the future specialist. Based on the analysis of scientific literature, we can say that the formed moral and ethical qualities are usually understood as a form of regulation of behavior and relationships between people, based on the free and conscious implementation of norms and principles of morality accepted in society. An indicator of the formation of moral and ethical qualities is a completely voluntary and independent choice of moral orientations and guidelines, which are manifested in his actions and even thoughts. This choice reflects the meaning and

value of human existence. For a future specialist, an extremely important characteristic of his personality is ethical culture, which is understood as an integral result of the development of his spiritual world. Note that the ethical culture and the formation of moral and ethical values can be considered as a qualitative characteristic of the development of the future specialist.

Paper objective. The aim of the study is the theoretical justification of the feasibility of introducing interactive technologies for the formation of competencies in general and professional ethics in the future specialist.

Paper main body. We believe that in modern preschool and school education insufficient attention is paid to the use of interactive technologies, teachers instill in students stereotyped thinking to facilitate their socialization, which leads to a lack of development of critical thinking. Pattern thinking hinders the formation of high levels of morality according to the theory of L. Kohlberg, because a highly moral person has the ability to comprehend the contradictions between different moral beliefs, and this is impossible without critical thinking. We believe that the first step to the formation of professional ethics should be the study of ethical standards, acquaintance with the ideal and pattern of behavior, and only then laws and codes. We believe that ethical standards are advisory in nature to create a general picture of a person and implement more effective patterns of behavior. In contrast, regulations act as state coercion and are minimal for effective functioning in society, ie ethics is present outside the legal framework and includes the morals inherent in this society. It is worth noting that morality is determined by the values that are embedded in society through the media. It is worth noting that ethics can be both professional and general. Unlike professional, general ethics is instilled in everyone from childhood in kindergartens and schools. Professional ethics is formed by norms, values, standards and the environment in which a person learns, works and is realized. It should be

remembered that the rules are quite detailed in the regulations, and the values are of a recommendatory nature. Based on this, we see the presence of two poles: axiological, which expresses the ideal to be pursued, and deontological - ethics, based on the rules of conduct that are formed in every society. By axiological qualities we mean such ethical needs as honor, honesty, decency, dignity and others. The deontological aspects include: compliance with laws, codes and regulations governing the type of activity, as well as ethical requirements that are required by society and the state. It is important to remember that even in cases of conflict of interest, provocation and aggression against oneself, it is necessary to adhere to minimum ethical norms in order to gain a strong position in communication and protect oneself from illegal actions. In order to comply with the rules of ethics, it is important to remember that norms are both written and unwritten, that is, aspects that must be observed within the society in which communications take place. Ethical values are concepts, and norms - formalized values, which are set out in regulations. In modern society, the moral aspect plays a fundamental role, one of which is the profession of high school teacher. In the process of professional activity there is an intrusion into the inner world of the individual, there is a dependence of the student on the teacher and is crucial for future professionals. It should be remembered that knowledge of ethics not only gives freedom within certain rules and respect, but also creates an improvement in the psychological microclimate in the team. It is worth noting that morality is an essential factor in life, because it is addressed to everyone. In the framework of a scientific experiment, we determined the criteria for

assessing the requirements for theoretical knowledge of professional ethics and determined the levels of formation: low, medium and high. Generalized data on the levels of professional ethics in future high school teachers allowed us to conclude that significant changes in the results identified in the experimental group are related to the implementation of the program of professional ethics in students, which proved its effectiveness and widespread use for formation of professional ethics in the subjects.

Conclusions of the research.

Professional ethics is a system of norms of behavior of a certain social group and can be said to be a code of its activities and contains information about the responsibilities and requirements of employees in the field. In order to effectively master the norms of professional ethics, it is necessary for pedagogical workers to implement them in the educational process. We can note that the professional code on the one hand reflects the quality of training of future professionals, and on the other - the standards of their formation. We believe that effective teaching of professional ethics requires the introduction of modern interactive methods of education and pedagogical technologies: problem-based and active learning, use of game and debate technologies, cooperation and design methods, as well as the use of analysis and role modeling, simulation exercises and thematic discussions; use of "round tables", game design and distance learning modular learning technologies. We believe that the profession of higher education teacher is characterized by the highest level of unity of professional and moral principles, without which it is impossible to effectively develop them in future professionals.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблеми морального вдосконалення людини з давніх часів привертала увагу науковців і педагогів. Проте негативні

явища у сучасному суспільстві (моральна деградація, ціннісний нігілізм, нехтування морально-етичними цінностями) змушують звернутися до проблем формування і виховання етичної культури, моральних якостей; виховання і форму-

вання морально-етичних цінностей дітей і молоді в освітніх закладах України.

Зауважимо, що Міністерство освіти і науки України великої уваги надає формуванню етики. Про це свідчать включення до переліку загальних компетентностей у рекомендаціях щодо розроблення стандартів вищої освіти таких здатностей, як: “бути критичним і самокритичним”, “діяти на основі етичних міркувань (мотивів)”, “зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності та досягнення суспільства”, “цінувати та поважати різноманітності та мультикультурності”. До матриці відповідності результатів навчання дескрипторам Національної рамки кваліфікацій внесено такі складові, як: “формування суджень, що враховують соціальні, наукові та етичні аспекти”, “здатність розв’язувати проблеми у нових або незнайомих середовищах за наявності неповної або обмеженої інформації з урахуванням аспектів соціальної та етичної відповідальності” [12]. Все це підтверджує актуальність і важливість теми дослідження. Багато дослідників висловлює думку про необхідність удосконалення методичних засад освіти, пов’язаних зі зростаючими вимогами суспільства до морально-етичних якостей фахівців. Так, на прикладі досліджень у групі аспірантів НТУ “ХП” наковці-педагоги дійшли висновку, що компонентами відповідальності у лідерів є: моральна цілісність; база моральних цінностей; здатність до балансу між особистісними інтересами та потребами і очікуваннями зацікавлених сторін; навички рефлексії; уміння створювати та підтримувати гармонійні стосунки з партнерами у взаємодії, що представляють різні національні, релігійні, мовні та культурні традиції [13]. Варто відзначити, що у сучасному суспільстві перед працівниками різноманітних сфер професійної діяльності часто виникають моральні колізії через: конфлікт інтересів, підвищену конкуренцію та відповідаль-

ність, недостатність відпочинку, нереалізовані потреби та перфекціонізм. Розв’язати всі ці аспекти без допомоги психотерапевта, лікаря або професійної підготовки неможливо, однак дуже часто до них звертаються, коли ця проблема має масштабний характер та задає збитків як кар’єрі, так і особистому життю. Ми вважаємо, що у теперішній час досить актуальним є питання формування професійної етики у майбутніх фахівців для підтримання їхнього психічного здоров’я. На основі загальних принципів моралі необхідно формулювати своєрідні кодекси професійної поведінки для підвищення ефективності праці у колективі, тобто в інформаційний вік для креативної трансформації та модернізації сучасної вищої освіти актуальним є не тільки формування професійних навичок інтелектуальної еліти, але і системи конкретних моральних норм із супутніми їм практичними правилами. Варто відзначити, що прийняття етичних кодексів громадськими закладами свідчить про суспільну зрілість цієї спільноти. Тільки усвідомлення та безумовне дотримання кожним членом колективу морально-етичних норм кодексу може бути чинником їх виконання всім колективом. Під поняттям кодексу ми розуміємо необхідний набір правил, що захищають кожного члена спільноти й забезпечують справедливе та рівне ставлення до них, а це сприяє створенню умов, за яких усі люди можуть вільно розвиватися, поки реалізація їхньої свободи не обмежує права інших. Наукова новизна статті включає організаційно-педагогічні умови, визначення мотиваційно-ціннісного, когнітивного та етично-діяльнісного критеріїв, змісту, форм і методів виховання, уточнення сутності поняття “професійна етика”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор. Гуманістична спрямованість системи підготовки сучасних фахівців, згідно з якою найвищою цінністю суспільства

визнається особистість, обумовлює насамперед розвиток у здобувачів освіти нестандартного професійного мислення, духовності, формування культурних цінностей, етики, толерантності та особистісного самовизначення. Отже, особливою функцією закладів вищої освіти є формування разом із професійними морально-етичних якостей майбутнього фахівця.

Теоретичною базою для розвитку морально-етичних якостей у контексті професійної підготовки стали праці відомих зарубіжних науковців: Дж. Хайдт [21], Ф. Кушман, Л. Юнг, Дж. Грін [20], Дж. Кноб, Дж. Доріс [23], Р. Кіддер [22], С. Сачер [27], Д. Кребс, К. Дентон [25], Л. Колберг [24].

Серед вітчизняних науковців, що присвятили цій проблемі свої дослідження, можна виділити: Ю. Бабанського [10], І. Бега [1], Г. Васяновича [2], О. Власенко [3], І. Зязюна [4], А. Каленського [5], О. Кучерявого [6], В. Сухомлинського [15], М. Фіцулу [16], В. Ягоднікову [9]. На основі аналізу наукової літератури можемо зазначити, що під сформованими морально-етичними якостями зазвичай прийнято розуміти форму регуляції поведінки і взаємовідносин між людьми, яка ґрунтується на вільній і свідомій реалізації норм і принципів моралі, прийнятих у даному суспільстві. Ми повністю поділяємо думку О. Романовського, що показником сформованості морально-етичних якостей є цілком добровільний та самостійний вибір людиною моральних орієнтацій і настанов, які проявляються у її вчинках і навіть у думках. В цьому виборі знаходять своє відображення сенс і цінність людського існування. Для майбутнього фахівця надзвичайно важливою характеристикою його особистості є етична культура, яку прийнято розуміти як інтегральний результат розвитку його духовного світу [8]. В. Лозовий визначає духовний світ особистості як “сукупність моральних цінностей (норм, принципів, оціночних уявлень, почуттів, ідеалів), а також

сукупність способів їх утілення в повсякденній діяльності людей” [9, с. 230]. Зазначимо, що етична культура та сформованість морально-етичних цінностей може розглядатися як якісна характеристика розвитку особистості майбутнього фахівця.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Ми вважаємо, що у сучасній освіті недостатньо приділяється уваги використанню інтерактивних технологій, адже педагоги прищеплюють здобувачам шаблонне мислення для полегшення їхньої соціалізації, що призводить до відсутності розвитку критичного мислення. Варто відзначити, що для мозку людини немає різниці отримання інформації із реального життя чи з віртуальних джерел. Хибні зв'язки ситуацій створюють психологічні віруси, які впливають на свідомості глядачів та призводять до неадекватної та неефективної поведінки в реальному житті. Тому дуже важливо, які відео дивляться студенти, бо це впливає на їхню свідомість. Завдяки розвиненій фантазії вони втрачають можливість диференціації віртуального життя та реальності. Цей аспект підкріплюється наявністю в мультфільмах інтриг та перепитій, які створюються авторами для досягнення піку емоційного переживання глядачів [7].

Перипетії дуже ефективно впливають на психіку глядача, вони дратують емоційні стани через несподівані зміни та ускладнення долі героїв. Це призводить до зниження рівня освіти у майбутніх фахівців та неможливості засвоювати нову інформацію через психічне перевантаження.

З'являється психологічна залежність через відсутність настільки яскравих емоцій у реальному житті. Нестача емоцій у реальному житті викликає ще більше занурення у віртуальний світ та подальший розвиток психологічних проблем та розладів психіки. Ми вважаємо, що використання відеофайлів – це потужний інструмент інтерактивного навчання з

моралі та етики, але цей механізм у сучасному житті використовують для розхитування психіки глядачів, впровадження антигуманістичних моделей поведінки з метою утримання уваги і занурення у соціально-затребувану віртуальну реальність. Проте малодослідженими залишаються питання ефективності формулювання у майбутніх фахівців компетентностей загальної та професійної етики.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження виступає теоретичне обґрунтування доцільності впровадження інтерактивних технологій для формування компетентностей із загальної та професійної етики у майбутнього фахівця. Відповідно до поставленої мети в дослідженні нами були сформовані та визначені завдання: визначення суті та структури професійної етики майбутніх фахівців; теоретичне обґрунтування та розробка педагогічних умов формування професійної етики під час фахової підготовки; експериментальна перевірка впливу розроблених педагогічних умов на формування професійної етики та вдосконалення загальної етики під час професійної підготовки.

Для розв'язання поставлених завдань ми використовували комплекс теоретичних, емпіричних та статистичних методів. Теоретичні дослідження вивчали аналіз наукових джерел із метою з'ясування стану розробленості зазначеної проблеми, визначення теоретичних засад та ключових понять дослідження. До емпіричних досліджень входили визначення рівня сформованості компетентностей загальної та професійної етики у майбутніх фахівців, зокрема педагогічне спостереження, проведення бесід, тестів, опитувань та контент-аналізу. До статистичних досліджень входив кількісний та якісний аналіз емпіричних даних із використанням методів математичної статистики.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Першим

кроком на шляху до формування професійної етики повинно бути вивчення етичних стандартів, ознайомлення з ідеалом та зразком поведінки, а вже потім законів та кодексів. Ми вважаємо, що етичні стандарти мають рекомендаційний характер для створення у людини загальної картини та впровадження більш ефективних моделей поведінки. На відміну від них нормативні документи виступають у якості державного примушення та є мінімальними для ефективного функціонування у суспільстві, тобто етика присутня за рамками правового регулювання і включає мораль, властиву даному суспільству.

Варто відзначити, що етика буває як професійна, так і загальна. Треба пам'ятати, що норми досить докладно сформовані у нормативних документах, а цінності мають рекомендаційний характер. Виходячи з цього, ми бачимо присутність двох полюсів: аксіологічного, який виражає ідеал, до якого потрібно прагнути, та деонтологічного – етику, що заснована на правилах поведінки, яка формується у кожному суспільстві. Під аксіологічними якостями ми розуміємо такі етичні потреби, як честь, сумлінність, порядність, почуття гідності та інші. До деонтологічних аспектів ми відносимо: дотримання законів, кодексів та нормативних документів, що регулюють рід діяльності, а також вимоги етики, зокрема конкретного соціуму та держави. Треба пам'ятати, що навіть у випадках перетину інтересів, провокацій та агресії у свою адресу необхідно дотримуватися мінімальних етичних норм для набуття сильної позиції в комунікації та захисту себе від противоправних дій. Для дотримання правил етики треба пам'ятати, що норми бувають як писані, так і неписані, тобто аспекти, яких необхідно дотримуватись у рамках соціуму, в якому проходять комунікації. Етичними цінностями виступають поняття, а нормами – формалізовані цінності, які викладені в нормативних документах. У сучасному

суспільстві моральний аспект відіграє основоположну роль, однією з таких є професія викладача вищої школи. В процесі професійної діяльності відбувається вторгнення у внутрішній світ особистості, спостерігається залежність студента від педагога та має доленосне значення для майбутніх фахівців. Треба пам'ятати, що знання етики не тільки дає свободу у межах певних правил та повагу, але створює поліпшення психологічного мікроклімату колективу. Варто відзначити, що мораль є суттєвим чинником життєдіяльності, адже вона звернена на кожну людину.

Найбільш відома теорія розвитку моральності висунута у 1963 році психологом Л. Колбергом [24]. Він виділив шість стадій морального розвитку особистості, які змінюють один одного у суворій послідовності внаслідок вдосконалення здібностей до співпереживання, емпатії. За його теорією, більшість людей із шести виділених ним стадій морального розвитку проходять тільки три. Прикладом перших двох стадій розвитку моралі – поведінка дітей, які ще не засвоїли понять про те, що добре та погано. На другій та третій стадіях людина хоче заслужити заохочення, тут вже спостерігається чітке усвідомлення думок інших і прагнення завоювати схвалення, формуються власні поняття дуальності для досягнення соціальної прихильності. На четвертій стадії люди усвідомлюють інтереси суспільства та правила поведінки у ньому, що призводить до формування моральної свідомості, тобто “життя за поняттями”. Прикладом такої поведінки може бути людина, якій касир дав забагато грошей, людина повертає їх тому, що “це правильно”. Як вважає Л. Колберг, на останніх двох стадіях люди здатні робити високоморальні вчинки незалежно від загальноприйнятих цінностей. На п'ятій стадії люди осмислюють можливі протиріччя між різними моральними переконаннями, а прикладом цієї думки є філософія Ф. Енгельса. Ми повністю

поділяємо його думку, що мораль істинно людська та знаходиться вище класових протиріч, досягнення цього рівня – коли не тільки буде знищена протилежність класів, але зітреться слід її в практичному житті [11, с. 89], тобто формування єдиної моралі для всіх, а це відповідність високим моральним стандартам, близьким до етичних стандартів. На шостій стадії у людей формуються власні етичні почуття, універсальні та послідовні моральні принципи [14, с. 106–107].

Найвища суспільна й особистісна цінність моралі полягає в її гуманістичності, бо ідеал моралі знаходиться вище вузькопрофесійних інтересів. Е. Фромм розкриває проблеми моралі та саморозвитку людини з позиції гуманістичної та авторитарної етики. Він визначає, що на силі та стресі будується авторитарна етика, а на совісті та любові – гуманістична. Ми повністю поділяємо його думку, що у гуманістичній етиці людина сама є і законодавцем, і виконавцем норм, їхнім формальним джерелом чи регулятивною силою, та їх змістом [17; 18]. Для прищеплення цих якостей педагог вищої школи сам повинен бути взірцем педагогічної професійної культури, вихованості та мати якості, яким він вчить, а це наявність: мудрості, доброти, тактовності, вимогливості, освіченості, бути прикладом істинного громадянина Вітчизни, котрий має власні тверді переконання та міцні моральні принципи, здатність мужньо їх відстоювати, вміння виховувати, мати якості вільної й незалежної особистості, котра викликає повагу й симпатію студентів і колег, тобто бути близьким до етнічних стандартів.

Експериментальне дослідження здійснювалося на базі факультету Соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”. В експерименті взяло участь 32 студента, що навчаються за спеціальностями 011 “Освітні педагогічні науки” і 017 “Фізична культура і спорт” навчальних груп СГТ-М620, СГТ-

121, СГТ-121і, СГТ-121с. Експеримент відбувався під час аудиторних занять із дисциплін “Педагогічна етика” і “Психологія лідерства” та позааудиторної роботи протягом двох семестрів 2021 року.

Визначаючи організаційно-педагогічні умови формування професійної етики, ми виходили з того, що важливим аспектом у навчанні є врахування потреб суспільства в професіоналах. Ці умови включають: залучення студентів у практичну самостійну діяльність, моделювання професійно-орієнтованих завдань, виховання ціннісного ставлення до професійної етики в аудиторних та позааудиторних комунікаціях. Для цього нами в аудиторній роботі для формування професійної етики використовувались: дві години лекції “Педагогіка добра”, одна година письмового опитування, одна година презентації щоденника, дві години командної та презентаційної роботи за результатами доручення, дві години проведення за дорученням практичного заняття на тему “Морально-етичні якості, що сприяють становленню професійної етики”, одна година аналізу ситуацій із використанням методу прикладу диспуту. Отже, загальна кількість аудиторної роботи складає дев'ять годин. В позааудиторній роботі для формування професійної етики використовувались: дві години бесід та диспутів на тему значення професійної етики в педагогічній діяльності, також було виділено десять годин презентацій щоденника за результатами виконання педагогічної вимоги, дванадцять годин командної та презентаційної роботи за результатами доручення, дві години бесід про професійну етику в педагогічній діяльності, особлива увага приділялась доповідям студентів про успішних сучасних педагогів, дві години бесід “Спрямованість мотивації” з використанням прикладів на тему “Професійна етика у моїй педагогічній діяльності”, одна година бесід “Цінності в житті сучасного викладача вищої школи”, одна година аналізу ситуацій із використанням прикладів на тему “Диспут”.

Отже, загальна кількість позааудиторної роботи складає тридцять годин.

В рамках наукового експерименту нами було визначено критерії оцінювання вимог до теоретичних знань із професійної етики та визначено рівні сформованості: низький, середній та високий. Під низьким рівнем сформованості розуміємо повну відсутність теоретичних знань про професійну етику, неможливість відповідати на поставлені запитання, невміння робити висновки, відсутність орієнтування у термінах і поняттях професійної етики. Під середнім рівнем сформованості ми розуміємо досить поверхові теоретичні знання щодо професійної етики, часткове розуміння термінів та понять, вміння відповідати на поставлені запитання щодо професійної етики, не вдаючись до пояснень й деталей, неповне розуміння пропонованої відповіді, слабе вміння робити висновки й узагальнення щодо професійної етики у вищій школі. Під високим рівнем сформованості ми розуміємо повні та глибинні теоретичні знання щодо професійної етики, розуміння термінів та понять із етичного педагогічного спілкування у вищій школі, уміння повністю розкривати зміст, розуміння суті професійної етики у вищій школі, уміння робити самостійні висновки з теоретичних питань щодо професійної етики, знання різних наукових проблем та підходів щодо професійної етики у вищій школі.

На нашу думку, особливе значення у навчанні має самостійна робота з розв'язання моральних колізій у педагогічному спілкуванні. Ми вважаємо, що включення моделювання в освітній процес допомагає побудувати “міст” між теоретичними знаннями, вміннями та навичками. Ця методика сприяє розвитку у студентів активного відтворення, інтерпретації та розвитку творчості. На нашу думку, пізнання будь-якого явища чи процесу можливе лише за умов побудови уявних когнітивних моделей. Штучна модель проблемних ситуацій повинна відтворювати: особистість, поведінку,

діяльність, процес спілкування, параметри, характеристики та компоненти, що надають при навчанні студентам нові можливості у вільному прояві своїх думок, почуттів, переживань для вивчення реального об'єкту з використанням професійної етики. Ми вважаємо, що такі педагогічні моделі дозволяють не тільки розвинути розуміння сутності проблеми, а й активізувати її емоційне сприйняття. Ми вважаємо, що однієї лише обізнаності у студентів недостатньо для зміни особистісних ставлень та поведінки, важливим аспектом якісного засвоєння курсу є наявність емоційного досвіду та бажання до співпраці. Для спонукання та підтримання ефективності навчання потрібно пам'ятати про мотиваційно-ціннісний компонент, тому що без нього навчання буде малоефективним. Переведення розвитку професійної етики у позааудиторну роботу перетворює її у обов'язковий елемент особистого життя студентів. Саме тому на етапі мотивування було вирішено провести низку лекцій про теорію і практику формування професійної етики в контексті самостійної роботи.

Всі студенти експериментальної групи прослухали спецкурс на тему: "Формування професійної етики під час самостійної діяльності майбутніх викладачів вищої школи". Метою курсу було формування у студентів базових знань, навичок і вмінь, що дозволили б їм самостійно у себе формувати професійну етику, якісно організовувати педагогічну діяльність та розвивати власні морально-етичні якості. За результатами проходження курсу та психолого-педагогічної діагностики рівнів сформованості професійної етики студенти експериментальної групи склали індивідуальний звіт-презентацію та пропонували своє рішення ситуації, тобто презентували візуалізований план можливого формування професійної етики у себе в умовах самостійної діяльності. На першій стадії студентами здійснювалося планування своєї самостійної аудиторної та поза-

аудиторної діяльності, вони описували методи виховання, заходи, в яких будуть брати участь та які можливості вони вбачають у вирішенні конфліктних ситуацій. За результатами планування були проведені індивідуальні консультації зі студентами з використанням коучингових технологій. Зокрема студентам пропонувалося відповісти на питання: "Якої мети я хочу досягнути за результатами моєї самостійної роботи?". На стадії формування звіту студенти корегують план своєї діяльності, сформульований на стадії планування, при необхідності завжди мають можливість консультації з викладачем-координатором, який стимулював студента шукати самостійно вихід із ситуації та спрямовує на більш ефективну роботу запитаннями: "Які варіанти розв'язання проблеми можливі?", "А що ще можна зробити?", "З якими труднощами можна зіштовхнутися, якщо обрати цей варіант дії?", "Як Ви будете діяти, якщо зустрінете опір?" тощо. На стадії звіту студентами розвивалось критичне мислення, а на етапі оцінки вміння презентувати та аналізувати результати своєї діяльності. Ми вважаємо, що існує п'ять основних етапів встановлення взаєморозуміння: зняття бар'єрів у діловому спілкуванні; знаходження спільних інтересів; визначення принципів професійного спілкування; визначення якостей, що можуть завдати шкоди діловому спілкуванню; адаптація до партнера зі спілкування. Завдяки використанню інтерактивних методів навчання можемо зазначити, що у студентів експериментальної групи спостерігалось: поглиблення знань щодо сутності і структури, підвищення інтересу, опановування механізмів формування професійної етики у майбутніх викладачів вищої школи під час фахової підготовки.

Спочатку ми перевіряли рівні сформованості професійної етики за двома критеріями, за методикою ціннісних орієнтацій за М. Рокичем, та за методикою дослідження мотивації досягнення успіху

за Т. Елерсом. Варто відзначити, що рівень сформованості професійної етики у експериментальній групі на констатувальному етапі експерименту був високий лише у двох осіб, а середній та низький у чотирнадцяти респондентів, такі ж самі показники були у контрольній групі, тобто високий рівень професійної етики мали тільки 12,5%, а середній та низький у 87,5% респондентів. Контрольні дані щодо рівнів сформованості профе-

сійної етики за першим критерієм у експериментальній та контрольній групах на початку та у кінці дослідження зображено у таблиці 1. Вони показують, що рівень сформованості професійної етики за першим критерієм низький, та недостатньо уваги приділялося формуванню загальної етики. Ми вважаємо, що загальна етика є базисом, а професійна – розглядає більш конкретні ситуації з професійної діяльності майбутнього фахівця.

Таблиця 1

Дані щодо рівнів сформованості професійної етики за першим критерієм

Групи	Ціннісні орієнтації за М. Рокичем				Дослідження мотивації досягнення успіху за Т. Елерсом			
	Середній та низький рівні		Високий рівень		Середній та низький рівні		Високий рівень	
	Кількість студентів	%	Кількість студентів	%	Кількість студентів	%	Кількість студентів	%
ЕГ початок	13	81,3	3	18,7	14	87,5	2	12,5
ЕГ кінець	11	68,75	5	31,25	11	68,75	5	31,25
КГ початок	13	81,3	3	18,75	14	87,5	2	12,5
КГ кінець	12	75	4	25	13	81,25	3	18,75

Другий критерій оцінювання був когнітивний та досліджував повноту та глибину теоретичних знань, розуміння термінів, понять та різних наукових проблем, умінь повністю розкривати зміст, розуміння суті та вміння робити самостійні висновки з теоретичних питань, знання різних наукових проблем та підходів щодо професійної етики у вищій школі. За когнітивним критерієм в експериментальній групі на початку експерименту високий рівень сформованості професійної етики був тільки у двох респондентів, середній та низький у чотирнадцяти, тобто високий мали 12,5%,

а середній та низький – 87,5% респондентів. Високий рівень сформованості професійної етики за когнітивним критерієм після введення інноваційних технологій навчання мали вже чотири респонденти, тобто високий рівень сформованості професійної етики мали вже 25%, а середній та низький тільки 75%. Всі ці результати були досягнуті за досить короткий відрізок часу. У контрольній групі рівень сформованості професійної етики за когнітивним критерієм залишився на тому ж рівні, який був у експериментальній групі на початок експерименту. Контрольні дані щодо рівнів

Таблиця 2

Дані щодо рівнів сформованості професійної етики за другим критерієм

Групи	Розподіл студентів за рівнем сформованості професійної етики			
	Середній та низький рівні		Високий рівень	
	Кількість студентів	%	Кількість студентів	%
ЕГ початок	14	87,5	2	12,5
ЕГ кінець	12	75	4	25
КГ початок	14	87,5	2	12,5
КГ кінець	14	87,5	2	12,5

сформованості професійної етики за другим критерієм в експериментальній та контрольних групах на початку та у кінці експерименту наведені в таблиці 2.

Третій критерій оцінювання виявляв тенденції до стилю педагогічного спілкування за О. Бочаровим за допомогою педагогічного спостереження та

бесід із респондентами. Цей метод виявляв практичні, моральні, етичні вміння, якості та навички. У таблиці 3 зображено контрольні дані щодо рівнів сформованості професійної етики за третім критерієм початкових та кінцевих результатів у експериментальній та контрольній групах.

Таблиця 3

Дані щодо рівнів сформованості професійної етики за третім критерієм

Групи	“Виявлення тенденцій до стилю педагогічного спілкування за О. Бочаровим”			
	Середній та низький рівні		Високий рівень	
	Кількість студентів	%	Кількість студентів	%
ЕГ початок	14	87,5	2	12,5
ЕГ кінець	12	75	4	25
КГ початок	14	87,5	2	12,5
КГ кінець	14	87,5	2	12,5

Таблиця 4

Рівень сформованості професійної етики у майбутніх викладачів вищої школи у фаховій підготовці

Рівень сформованості	Експериментальна група (16 осіб)		Контрольна група (16 осіб)	
	До експерименту %	Після експерименту %	До експерименту %	Після експерименту %
Високий	13,53	27,12	13,54	15,62
Середній та низький	86,47	72,88	86,46	84,38

Достовірність отриманих даних експериментальної роботи перевірялася за критерієм ϕ * Фішера. Узагальнені дані щодо рівнів сформованості професійної етики у майбутніх викладачів вищої школи наведено у таблиці 4. Отже, можемо зробити висновок, що значущі зрушення в результатах, які визначені в експериментальній групі, пов'язані з реалізацією програми формування професійної етики у студентів, що довело її дієвість та можливість широкого використання для формування професійної етики у респондентів.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у

даному напрямку. Професійна етика – це система норм поведінки певної соціальної групи, є кодексом її діяльності й несе в собі інформацію про обов'язки та вимоги працівників досліджуваної сфери. Для ефективного засвоєння норм професійної етики необхідно педагогічним працівникам впроваджувати їх до освітнього процесу. Можемо зазначити, що професійний кодекс, з одного боку, відображає якість підготовки майбутніх фахівців, а з іншого – стандарти їх формування. Ми вважаємо, що для ефективного навчання професійної етики треба впровадження сучасних інтерактивних методів виховання та педагогічних

технологій: проблемного та активного навчання, використання технологій ігор та дебатів, співробітництва та методів проєктування, а також використання аналізу та рольового моделювання конкретних ситуацій, імітація вправ та тематичних дискусій; використання “круглих столів”, ігрового проєктування та технологій дистанційного-модульного навчання. Ми вважаємо, що професія викладача вищої школи вирізняється найвищим рівнем єдності професійного та морального начал, без яких неможливо ефективно їх розвивати у майбутніх фахівців. Для ефективного формування моралі в умовах фахової підготовки необхідні мотиваційно-ціннісний, когнітивний, етично-діяльнісний компоненти. Мотиваційно-ціннісний компонент відображає прояв професійної етики в педагогічній діяльності та її успіх, що проявляється через ціннісне ставлення студентів до моралі у вищій школі, своєї професії та саморозвитку в ній. Когнітивний компонент професійної етики відображає знання про шляхи її прояву, принципи та категорії. Етично-діяльнісний компонент відображає здатність застосування своїх знань і вмінь на практиці; а також готовність до трансформації практичного етичного досвіду з різних сфер життя для досягнення цілей.

Необхідно впроваджувати деонтологічний етикет, який, на думку авторів, повинен бути базисом для відносин між людьми різних сфер діяльності. У роботі нами було розкрито теоретичне обґрунтування та розроблено організаційно-педагогічні умови формування професійної етики та залучення студентів у практичну самостійну діяльність. Для

підвищення ефективності навчання нами були впроваджені інтерактивні технології з моделюванням професійно-орієнтованих завдань, що вимагають від студентів прояву професійної етики у ситуаціях діалогічної та групової взаємодії; виховання ціннісного ставлення до професійної етики в позааудиторній та аудиторній роботах. Через проведення опитувань та тестів нами було експериментально доведена ефективність організаційно-педагогічних умов формування професійної етики. Оцінювання рівня сформованості професійної етики у експериментальній і контрольній групах доводять позитивний вплив реалізації теоретично обґрунтованих організаційно-педагогічних умов під час фахової підготовки. Завдяки використанню інтерактивних технологій кількість студентів з високим рівнем сформованості професійної етики в експериментальній групі збільшилася на 13,59%, водночас у контрольній групі рівень її сформованості змінився незначною мірою. Результати педагогічного експерименту підтверджують доцільність впровадження розроблених організаційно-педагогічних умов формування професійної етики як у майбутніх викладачів вищої школи.

Перспективними для подальшого наукового пошуку є питання дидактичних вимог формування загальної моралі в контексті фахової діяльності. На нашу думку, не менш актуальним є підготовка педагогічного складу закладів вищої освіти, пошук та впровадження ефективних методів комбінування традиційних та інтерактивних методик виховання для підвищення рівня етики.

Список літератури:

1. Бех І. Д. Особистісно-орієнтована модель виховання як науковий конструкт [електронний ресурс] / І. Д. Бех // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2002. – №. 3. – Режим

доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/3/vu_pysk_21.pdf (дата звернення: 12.12.2021)

2. Васянович Г. П. // Педагогічна етика: навчально-методичний посібник. – Львів : Норма. – 2005. – С. 344

3. Власенко О. М. Моделювання

педагогічних ситуацій як засіб формування моральних цінностей у майбутніх вчителів / О. М. Власенко // Вісник Житомир. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. – 2003. – Вип. 13. – С. 90–92

4. Зязюн І. А. Педагогічна дія вчителя в умовах інтегральної освітньої технології / І. А. Зязюн // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2010. – № 3. – С. 11–22

5. Каленський А. А. Розвиток професійно-педагогічної етики у майбутніх викладачів спеціальних дисциплін / А. А. Каленський // Монографія 2-ге вид., випр. і доп. – Київ : ЦП “Компринт”. – 2016. – С. 424

6. Кучерявий О. Г. Педагогіка : особистісно-розвивальні аспекти / О. Г. Кучерявий // Навчальний посібник. – Київ : Видавничий Дім “Слово”. – 2014. – С. 440

7. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – Київ : ВЦ “Академія”. – 2007. – Т. 2 : М – Я. – С. 624

8. Пономарьов О. С. Моральнісний сенс філософії лідерства/ О. С. Пономарьов, О. Г. Романовський, Н. В. Середа, М. К. Чеботарьов//Навчально-методичний посібник Харків : НТУ “ХПІ”. –2020.–С. 120

9. Морфологія культури: тезаурус / За ред. проф. В. О. Лозового. – Харків : Право. – 2007. – с. 384

10. Педагогика / Под. ред. Ю. К. Бабанского. – Москва : Просвещение. – 1988. с. 478

11. Поняття “професійна етика” та її специфічність [електронний ресурс] / Освіта.уа. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11121/> (дата звернення: 31.01.2022)

12. МОН України “Про унесення змін до Методичних рекомендацій щодо розроблення стандартів вищої освіти” [електронний ресурс] / Наказ від 30 квітня 2020 р. – № 584. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-unesennya-zmin-do-metodichnih-rekomendacij-shodo-rozroblennya-standartiv-vishoyi-osviti-1> (дата звернення: 10.01.2022)

13. Ріпко І. В. Роль духовності при формуванні відповідальності у студентів технічних університетів [електронний ресурс] / І. В. Ріпко // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – №2. – НТУ “ХПІ”. – 2015. – С. 87–95. – Entukhpiir. – Режим доступу: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/18081> (дата звернення: 31.01.2022)

14.Смелзер Н. Социология [електронний ресурс] / пер. с англ. Москва : Феникс. – 1994. – С. 688. – Socioline.ru. – Режим доступу: https://socioline.ru/files/5/39/smelzer_sociologiya_1994.pdf (дата звернення: 30.01.2022)

15. Сухомлинський В. О. Павліська середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти т. – Т.4. – Київ : Рад. школа. – 1977. – С. 193

16. Фіцула М. М. Педагогіка / М. М. Фіцула // Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – Київ : Видавничий центр “Академія”. – 2002. – С. 528

17. Фромм Э. Психоанализ и религия [електронний ресурс] / Пер. с англ. А. А. Яковлева // Сумерки богов. – Москва : Издательство политической литературы. – 1989. – С. 143 – 221. – КГБ: Киевская городская библиотека. – Режим доступу: https://lib.misto.kiev.ua/PSIHO/FROMM/pa_rel.dhtml (дата звернення: 30.01.2022)

18. Хоружа Л. Л. Педагогічна деонтологія [електронний ресурс] / Л. Л. Хоружа // Навч.-метод. посібник. – Київ : КМПУ імені Б. Д. Грінченка. –2008. – С. 96. – Elibrary.kubg.edu.ua. – Режим доступу: [https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16648/1/I_Leontieva_PD_\(B_PO\)_PI.PDF](https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16648/1/I_Leontieva_PD_(B_PO)_PI.PDF) (дата звернення: 30.01.2022)

19. Ягоднікова В. В. Теорія і практика формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи / В. В. Ягоднікова // дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07; Вінницький держ. пед. ун-т імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця. – 2016. – С. 525

20. Кушман Ф. Багатосистемна моральна психологія / Ф. Кушман, Л. Янг, Дж. Д. Грін // Посібник з моральної психології. – Нью-Йорк : Oxford University Press. – 2010. – С. 3–47

21. Гайдт Дж. Праведний розум: чому хороші люди розділені політикою та релігією / Дж. Гайдт. – Нью-Йорк : Pantheon books. – 2012. – С. 322

22. Кіддер Р. Моральна мужність / Р. Кіддер // Гарпер Коллінз. – 2009. – С. 320

23. Кнобе Дж., Відповідальність / Дж. Кнобе, Дж. М. Доріс // Посібник з моральної психології. – Нью-Йорк : Oxford University Press. – 2010. – С. 321–355

24. Кольберг Л. Психологія розвитку моралі: сутність і дійсність етапів моралі / Л. Кольберг // Харпер і Роув. – 1984. – С. 415

25. Кребс Д. Л. До більш прагматичного підходу до моралі: критична оцінка моделі Кольберга / Д. Л. Кребс, К. Дентон // Психологічний огляд. – 112 (3). – 2005. – С. 629–649

26. Rest J. Розробка та випробування нового інструменту морального судження / J. Rest, D. Narvaez, M. Bebeau, S. Thoma // Журнал психології освіти. – 91 (4). – 1999. – С. 644–659

27. Sucher S. J. Моральне лідерство: виклики, інструменти та інсайти / S. Sucher J. – 2007. – С. 264

References:

1. Bekh, I. D. (2002), “Personality-oriented model of education as a scientific construct”, Psychological and pedagogical problems of rural school, no. 3, available at: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_prob_silsk_shkolu/3/vupysk_21.pdf (access date: 12.12.2021)

2. Vasianovych, H. P. (2005), “Pedagogical ethics”: textbook, Lviv : Norma, p. 344

3. Vlasenko, O. M. (2003), “Modeling of pedagogical situations as a means of forming moral values in future teachers”, Visn. Zhytomyr. state ped. university named after I. Franko, vip. 13, pp. 90–92

4. Ziazun, I. A. (2010), “Pedagogical action of a teacher in the conditions of integrated educational technology”, Theory and practice of social systems management: philosophy, psychology, pedagogy, sociology, no. 3. pp. 11–22

5. Kalenskyi, A. A. (2016), “Development of professional and pedagogical ethics in future teachers of special disciplines”: monograph; 2nd ed., ed. and ext., Kyiv : CP “Comprint”, p. 424

6. Kucheriavyyi, O. H. (2014), “Pedagogy: personal and developmental aspects”: a textbook, Kyiv : Slovo Publishing House, p. 440

7. Kovaliv, Yu. I. ed. (2007), “Literary Encyclopedia”: in 2 volumes, Kyiv : VC “Academy”, vol. 2, M - J., p. 624

8. Ponomarov O. S., Romanovskiy O. H., Sereda N. V., Chebotarov M. K. (2020), “The moral meaning of the philosophy of leadership”: a textbook, Kharkiv : NTU “KhPI”, p. 120

9. Lozovoho, V. O. ed. prof. (2007), “Morphology of culture”: thesaurus, Kharkiv: Pravo, p. 384

10. Babanskoho, Yu. K. under. ed. (1988), “Pedagogy”, Moscow : Enlightenment, p. 478

11. The concept of “professional ethics” and its specificity, Osvita.ua, available at: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11121/> (access date: 31.01.2022)

12. MES of Ukraine, “On amendments to the Guidelines for the development of standards of higher education”, Order of April 30, 2020 no. 584, available at: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-unesennya-zmin-do-metodichnih-rekomendacij-shodo-rozroblennya-standartiv-vishoyi-osviti-1> (access date: 10.01.2022)

13. Ripko, I. V. (2015), “The role of spirituality in the formation of responsibility in students of technical universities”, Theory and practice of social systems management: philosophy, psychology, pedagogy, sociology, no. 2. NTU “KhPI”, pp. 87–95, Entukhpiir, available at: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/18081> (access date: 31.01.2022)

14. Smelzer, N. (1994), "Sociology", trans. with english, Moscow : Phoenix, p. 688, Socioline.ru, available at: https://socioline.ru/files/5/39/smelzer_sociologiya_1994.pdf (access date: 30.01.2022)
15. Sukhomlynskyi, V. O (1977), "Pavliiska High School", Selected works: in 5 volumes, vol. 4, Kyiv : Rad. school, p. 193
16. Fitsula, M. M. (2002), "Pedagogy": A textbook for students of higher pedagogical educational institutions, Kyiv : Publishing Center "Academy", p. 528
17. Fromm, E. (1989), "Psychoanalysis and religion", trans. with english A. A. Yakovleva. Twilight of the gods, Moscow : Publishing House of Political Literature, pp. 143–221, KCL: Kiev City Library, available at: https://lib.misto.kiev.ua/PSIHO/FROMM/pa_rel.dhtml (application date: 30.01.2022)
18. Khoruzha, L. L. (2008), "Pedagogical deontology": teaching method. manual, Kyiv : BD Hrinchenko Kyiv State Pedagogical University, p. 96, Elibrary.kubg.edu.ua, available at: [https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16648/1/I_Leontieva_PD_\(B_PO\)_PI.PDF](https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16648/1/I_Leontieva_PD_(B_PO)_PI.PDF) (access date: 30.01.2022)
19. Yahodnikova, V. V. (2016), "Theory and practice of formation of innovative orientation of the educational process of secondary school": dis. ... dr. ped. sciences: 13.00.07, Vinnytsia state university. ped. Mykhailo Kotsyubynsky university, Vinnytsia, p. 525
20. Cushman, F., Young, L., Greene, J. D. (2010), "Multy-system moral psychology", The moral psychology handbook, New York : Oxford University Press, pp. 3–47
21. Haidt, J. (2012), "The Righteous Mind": Why Good People Are Divided by Politics and Religion, New York : Pantheon books, p. 322
22. Kidder, R. (2009), "Moral courage", Harper Collins, p. 320
23. Knobe, J., Doris, J. M. (2010), "Responsibility", The moral psychology handbook, New York : Oxford University Press, pp. 321–355
24. Kohlberg, L. (1984), "The Psychology of Moral Development": The Nature and Validity of Moral Stages, Harper & Row, p. 415
25. Krebs, D. L., Denton, K. (2005), "Toward a More Pragmatic Approach to Morality: a Critical Evaluation of Kohlberg's Model", Psychological Review, no. 112 (3), pp. 629–649
26. Rest, J., Narvaez, D., Bebeau, M. and Thoma, S. (1999), "Devising and testing a new instrument of moral judgment", Journal of Educational Psychology, no. 91 (4), pp. 644–659
27. Sucher, S. J. (2007), "The moral leadership": Challenges, tools and insights, p. 264

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2022